

УДК 378.25:378.4(477.74-21)«18/20»
DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264599

О. Є. Музичко

ORCID: 0000-0002-8019-2254

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

О. О. Синявська

ORCID: 0000-0002-7247-3590

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

В. М. Хмарський

ORCID: 0000-0002-8140-639X

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

O. Ye. Muzychko

Odesa I. I. Mechnikov National University

O. O. Syniavska

Odesa I. I. Mechnikov National University

V. M. Khmarskyi

Odesa I. I. Mechnikov National University

СТАТУС HONORIS CAUSA В ІСТОРІЇ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА (XIX–XXI ст.)

*The Honoris Causa Status in the History of Odesa I. I. Mechnikov
National University in 19th – 21st Centuries*

Статтю присвячено історії особливого університетського статусу honoris causa — почесного члена (доктора, професора) — в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова. Виявлено, що статус honoris causa в 1865–2020 рр. отримала 131 особа. Незважаючи на дискретність в існуванні та перебуванні в межах кількох держав, університет створив і підтримує традицію існування цього статусу, що змінювався у назвах, мав різну міру та динаміку застосування залежно від епохи.

Ключові слова: історія, honoris causa, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Новоросійський університет, вища освіта, XIX–XXI ст.

Odesa National I. I. Mechnikov University is one of the oldest higher education institutions in Ukraine and a classical type of university. The Nobel Prize winner Ilya Mechnikov worked there. Since its foundation, it has played an important role in local and international scientific life. Thus, there have been a number of people who were awarded the title of 'honoris causa'. The authors of the article

aim at reconstructing the whole group of such persons throughout the history of the university using archival and library funds.

The tradition of awarding honourable titles is rooted in the times when the university was called Imperial Novorossiya University (1865–1920). During that period, 91 people received honourable statuses. In particular, scientists were awarded with the title of an honourable doctor (15), while the other remarkable people got the title of an honourable member (77). However, some exceptions were made for both groups. Ivan Sechenov, a famous physiologist, was awarded even twice: at first as an honourable doctor (1870) and then as an honourable member (1876). In that period three Nobel Prize winners also became honourable members of the university (Theodor Mommsen, Ivan Pavlov, William Ramsay).

Previously, it was believed that honourable statuses were not awarded in the Soviet period. However, the authors managed to find the diplomas of honourable doctors given in 1975–1980 to two rectors of Szeged University (Hungary). In the 1990s, the tradition of awarding honourable persons continued. Apart from honourable doctors (21) and professors (14), there were added the titles of «an honourable member of the Scientific Council» (4) and «a foreign member of the Scientific Council» (1). All in all, the honourable title has been awarded to 131 people among whom there prevailed academic scientists and university professors. A third of them were foreigners.

Keywords: history, honoris causa, Odesa I. I. Mechnikov National University, Novorossiya University, higher education, 19th — 21st centuries.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова належить до класичних університетів, орієнтованих на виховання різнобічно освіченої людини, інтелігенції, вчить науковому мисленню, вчить учитися, що є трендом ХХІ ст. — століття надшвидких темпоральних змін. Статус і реноме університету зумовлені глибокими історичними традиціями закладу, бо він є найстарішим ЗВО на Півдні України. Витоки університету сягають у першу половину ХІХ ст., а становлення припадає на другу половину ХІХ — на початок ХХ ст. в умовах перебування міста й регіону в складі Російської імперії.

У добу постіндустріального, інформаційного суспільства університети залишаються потужними інформаційними хабами, що, з одного боку, мають впливати на запити суспільства, формувати їх, виховувати на базі найкращих інтелектуальних традицій, а з другого — враховувати суспільні настрої та соціально-економічні реалії. Закономірно, що до історії університетів, загалом вищої освіти, зберігається великий дослідницький інтерес¹.

¹ Качмар В. М. Львівський університет у 1784–1918 роках: організаційні, освітньо-наукові та національні трансформації. 07.00.01 — історія України. Автореферат дис. ... д. і. н. Львів, 2021.

Система вищої освіти в Україні, безумовно, потребує реформування, але при цьому саме класичні університети, що постали ще в добу формування модерного суспільства є тими осередками, що мають бути локомотивами, адже вся їхня історія свідчить про інкорпорованість до світової академічної спільноти від початку їхнього існування.

Заснований 1865 р. в Одесі університет став першим закладом вищої освіти в місті, четвертим в Україні (після Львівського, Харківського та Київського) та дев'ятим з 12 університетів за всю історію Російської імперії. Історія університету має помітну історіографію. Особливо привертає увагу фоліант, що вийшов друком 2015 р. на честь 150-річного ювілею Одеського національного університету імені І. І. Мечникова¹. Весь час існування університету можна розглянути на тлі трьох епох: імперської (1865 — початок 1920 р., включаючи 1917–1920 рр., коли статус імператорського було зі зрозумілих причин анульовано); радянської (включно з періодом експериментування 1920-х — початку 1930-х рр., коли університет формально не існував); сучасної. Відповідно до кожної з епох заклад вищої освіти змінював наймення, загальну конфігурацію, внутрішню структуру.

Від самого початку молодий університет в Одесі формувався за певними традиціями. Однією з них була наявність почесних членів його професійної корпорації. Очевидно, що поява щоразу нових персон не могла не віддзеркалювати бажання членів колективу мати поміж себе, хай і номінально, саме їх, що втілювало уявлення одеситів про місце університету в академічному світі та й у суспільстві загалом. Отже, всебічне вивчення кола таких персон є додатковою можливістю побачити історію університету під специфічним кутом зору. Дослідження цієї проблеми також дає змогу глибше інтегрувати історію університету (звісно, з проекцією на сучасні дискурси розвитку) до загальноукраїнського та світового освітнього, наукового й культурного простору, адже широка географія країн походження і праці почесних членів віддзеркалювали зв'язки членів одеської університетської корпорації, а відтак загальні вектори розвитку освіти та науки.

Питання про функціонування наприкінці XIX — на початку XXI ст. в історії класичних університетів універсального для усіх тогочасних вишів символічних категорій почесного членства та почесних (*honoris causa*) докторів (нині — професорів) активно почало розроблятися з початком нового тисячоліття. Так, 2001 р. видано першу книгу, присвячену вченим-хімікам Університету Святого Володимира (Скопенко, В. В. та ін. 2001), а 2005 р. — працю про почесних членів і докторів цього університету (Короткий, В. А. та ін. 2005). Розвинули ідею киян харків'яни — 2008 р. вийшов друком біографічний довідник «Почесні члени Харківського університету. Біографіч-

¹ Історія Одеського університету за 100 років / ред. Юрженко О. І. Київ: Видавництво КДУ, 1968.

ний довідник»¹, який містить біографії почесних членів і почесних докторів Харківського університету за весь період його існування (1804–2014), а також короткі бібліографічні відомості про літературу, де йдеться про їхнє життя та діяльність.

В той час як усі класичні та більшість нових вишів уже мали загальні довідково-енциклопедичні видання про почесних членів, щодо ОНУ імені І. І. Мечникова такої праці довго не було. 2020 р., до 155-річчя від дня заснування першого на території Південної України закладу вищої освіти, побачило світ видання «Honoris causa: почесні члени, доктори, професори Одеського національного університету імені І. І. Мечникова» (Музичко, О. Є. & Синявська, О. О. 2020).

Можна виокремити принаймні три причини появи цього видання. Перша — ідея такої книги постала набагато раніше за її появу, своєрідними спонукальними імпульсами стали видання про *honoris causa* Київського та Харківського університетів. Особливістю одеського видання, порівняно з більшістю аналогічних, є те, що тут приділено велику увагу зв'язкам почесних членів, докторів і професорів з Одесою, передусім з її науковим середовищем.

Друга — традиції біографічних досліджень і публікації в Одеському університеті низки біографічних та біобібліографічних серій, присвячених як окремим видатним ученим університету, так і університетській корпорації загалом. Серед останніх, зокрема, назвемо біографічні словники про професорів, випускників та відомих науковців Одеського національного університету імені І. І. Мечникова².

Третя — наявність певної історіографічної традиції. Започаткував її, як і багато інших аспектів в університетському історіописанні, професор О. І. Маркевич у першій загальній праці з історії Новоросійського університету. Він навів реєстр почесних членів та докторів по 1888 р. з датами обрання (Маркевич, А. И. 1890, с. I–II). Проте ці дані потребували уточнення, передусім щодо дат обрання. Серед подальших ювілейних видань лише у книзі 1968 р. почесним членам було присвячено невеликий абзац. Автор розділу професор З. В. Першина розглядала почесне членство як одну з форм наукових зв'язків університету, що частково відповідає сутності цього статусу, адже слід врахувати й досить численні обрання ненауковців. Але названо було лише кілька прикладів, до того ж, лише вітчизняних³. Уже в сучас-

¹ Почесні члени Харківського університету. Біографічний довідник / ред. Бакіров, В. С. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015.

² Випускники Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: енциклопед. слов. / ред. Коваль І. М., Подрезова М. О. Одеса: ОНУ, 2019; Золоті імена Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (1865–2015): наук. довідник / ред. Коваль І. М., Подрезова М. О. Одеса: ОНУ, 2016; Професори Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: біогр. довід.: у 2 т. / ред. Коваль І. М., Подрезова М. О. Одеса: ОНУ, 2020.

³ Історія Одеського університету за 100 років / ред. Юрженко О. І. Київ: Видавництво КДУ, 1968. С. 31–32.

ний період тема почесного членства привернула увагу О. Музичка, який поставив за мету ретельніше розглянути питання, але тільки щодо періоду існування Новоросійського університету (Музичко, О. 2014, с. 43–67). Згодом долучилися до дослідження даної проблематики О. Синявська і В. Хмарський, які розглянули радянський та сучасний періоди.

Під час дослідження було використано комплекс архівних і опублікованих історичних джерел. Передусім опрацьовано актові матеріали, зокрема, звіти й протоколи засідань Ради імператорського Новоросійського університету, де балотувались у почесні члени чи доктори. Опубліковані друковані матеріали не позбавлені помилок і пропусків, відзначаються лапідарністю, подекуди ігнорують обрання почесних докторів наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., а з 1884 рр. протоколи майже не публікувалися (за винятком відлиги 1907–1908 рр.) (Музичко, О. 2014, с. 44). Тому велике значення для об'єктивної й повної картини дослідження мало звернення до архівних джерел, передусім, з двох фондів Державного архіву Одеської обл. — № 45 (Новоросійський університет) та № 1438 (Одеський державний університет імені І. І. Мечникова, документи з 1945 до 1990 р.). Для висвітлення сучасного періоду було опрацьовано матеріали поточного діловодства ОНУ імені І. І. Мечникова (протоколи засідань вченої ради з 1988 по 2012 рр. в університетському архіві й актуальне діловодство). Фронтально було переглянуто університетську газету («За більшовицькі кадри» / «За наукові кадри» / «Одеський університет»), хоча це дало мінімальний евристичний результат. Велику вагу мало вивчення інформаційних ресурсів, що містяться у віртуальному просторі, зокрема на персональних сайтах фігурантів і не тільки.

Наукова новизна даної публікації полягає в тому, що вперше у форматі статті в періодичному науковому виданні на прикладі Одеського університету розглядається статус почесних докторів і професорів на тлі подібної практики в інших класичних університетах України.

Методологія дослідження полягає у формуванні нового знання з історії Одеського національного університету імені І. І. Мечникова за допомогою архівної та бібліотечної евристики й біографічної реконструкції максимального кола осіб, яким було надано статус почесних, із порівнянням цього феномена з іншими університетами.

Метою статті є сформування уявлення про традицію, що склалась у Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова щодо існування в ньому статусу почесних докторів/професорів. Завданнями є висвітлити нормативну базу, яка регулювала обрання *honoris causa* в її історичній еволюції, відстежити механізм і процедуру обрання, визначити кількість почесних персон, дати їхню узагальнену характеристику.

Нормативні документи, які регламентували обрання почесних членів, докторів чи професорів, підходи до висування кандидатів, сама процедура

обрання відрізнялися залежно від періоду діяльності університету. В імператорському Новоросійському університеті (далі — НУ) при обранні почесних членів і докторів керувалися положеннями двох загальноімперських статутів — 1863 та 1884 рр. Згідно зі статтями 42, 118 та приміткою до статті 113 статуту 1863 р. університети мали право на своєрідний розподіл звань: доктора — науковцям, а члена — видатним особам.

Проте цей розподіл чітко не виконувався. Статут 1884 р. дещо знизив планку для почесних докторів, якими тепер могли бути обрані не обов'язково професійні науковці й не з видатною, а з почесною репутацією. З іншого боку, більшої демократизації та об'єктивності обрання мала сприяти норма про те, що процедура спочатку мала відбутися на факультеті (хоча це спеціально не обумовлювалося, але, очевидно, відповідному до спеціальності претендента), а вже потім мало відбутися затвердження у Раді університету не менш як двома третинами голосів. Щодо почесних членів, то їх обрання вже мав затверджувати не попечитель, а міністр народної освіти. Обраному виготовляли диплом стандартного зразка, російською або, найчастіше, латинською мовою, залежно від його походження — вітчизняного чи іноземного. Фактично завершальним актом обрання в почесні члени був лист-подяка обраного до Ради університету. Отже, загалом уся процедура могла тривати від кількох тижнів до 2–4 місяців, особливо коли йшлося про іноземців. Таким чином, критерії обрання не були чітко виписані (не ясною була, зокрема, роль ректора, котрий, фактично, як показувала практика, міг ініціювати питання в раді про обрання певних осіб почесними членами або докторами, процедура голосування (таємна чи відкрита), а вживання таких суб'єктивних і розмитих понять як слава, заслуга, почесність вносило у справу значний елемент емоційності, особистих відносин. Важливою пікантною обставиною було те, що заслуги професорів мали визнавати не на факультеті, члени якого лише й могли фахово оцінити претендента, а в Раді університету, де претендента «оцінювали» зокрема професори, дуже далекі від відповідної галузі науки.

Ініціатори обрань у «класичний» період ретельно готувалися до засідань Ради, під час якого мало відбутися балотування в почесні члени чи доктори. Так, презентуючи О. А. Тілло, О. В. Клосовський записав аж 12 рекомендаційними листами, Я. Я. Вальц щодо Е. Б. Ліндеманна — телеграмами від професора Харківського університету Л. С. Ценковського та берлінського професора Атерзона¹. Навіть перед обранням такої особи як графиня П. С. Уварова І. А. Линниченко роздав членам Ради 51 примірник своєї брошури, з викладом її заслуг перед наукою. Керівництво НУ надіслало запит до міністерства народної освіти щодо того, чи існують якісь особли-

¹ Протоколи засіданий Совета Императорского Новороссийского университета за 1877 год. Одесса, 1877. С. 169.

вості чи перешкоди щодо обрання жінок у почесні члени університетів. Позитивна відповідь сприяла ухваленню позитивного рішення¹. При тому, вже з 1903 р. П. С. Уварова була почесним членом Харківського університету, а 1910 р. почесним доктором того саме університету обрали історикиню О. Я. Єфименко.

Більшість обрань відбувалися на регулярних засіданнях Ради, але самотні були випадки спеціальних засідань щодо найповажніших осіб. Здебільшого рішення про обрання в Раді ухвалювали закритим балотуванням. Однак іноді відчувалося напруження. Під час обрання архієпископа Платона в протокол потрапили слова про те, що на вимогу 11 членів балотування провели таємно.

Більшість голосувань на факультетах та Раді вирішувались одностайно позитивно. Іноді позитивне рішення приймали взагалі без балотування (Ф. Міклошич). Разом з тим досить багато рішень приймали з чорними кулями. Так, серед перших п'яти обрань почесних докторів чотири (Я. Ф. Головацького — 4 проти, Ф. К. Бруна — 3, Б. Богішича — 2 та О. С. Павлова — 2) та обрання О. А. Тілло (1892) не обійшлися без цього. Попри те, що з 21 особи проти О. А. Тілло проголосували двоє (В. В. Сокольський та С. П. Ярошенко), обрання відбулося з неабияким напруженням, адже це єдиний випадок (і для почесних членів теж), коли в протокол внесли прізвища всіх професорів, які проголосували. В інших випадках про авторів чорних куль можемо тільки здогадуватися на основі наших знань про особисті відносини. Але найзагадковішою видається історія з обранням Я. Ф. Головацького. Голосування на тому самому засіданні Ради питання про надання Я. Ф. Головацькому почесного докторату та балотування на посаду професора кафедри історії російської мови й літератури (про неї просив сам фігурант) дало вельми розбіжні результати: відповідно 14 — за, 4 — проти та 10 — за, 8 — проти. Отже, це може свідчити про бажання низки професорів вшанувати вченого, але триматися від нього на відстані як від колеги. Навряд чи така «піррова перемога» могла задовольнити амбіції колишнього члена «Руської трійці» й не дивно, що зрештою він обрав Вільно. Напевно, такі риси пояснюються зв'язком між отриманням докторату та кар'єрними намірами, що породжувало конкуренцію.

Однак і при обранні почесних членів у 10 випадках не обійшлося без чорних куль: К. Папарригопулос (19 — за, 3 — проти), С. М. Соловйов (23 — 1), В. І. Григорович (19 — 1), архієпископ Платон (18 — 1), В. Мангейм (21 — 1), Л. С. Ценковский (13 — 4), Р. Вірхов (18 — 1). І хоча ці голоси «не робили погоди», але досить неприємно вражали, особливо в разі обрання таких велетнів як С. М. Соловйов та Р. Вірхов. Під час обрання академіка Г. П. Гельмерсена ситуація взагалі висіла на волоссі: 10 — за, 8 — про-

¹ Держархів Одеської області. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 2 (1910). Арк. 7.

ти. Це загалом поки залишається незбагненим, враховуючи статечну академічну репутацію науковця.

Завершальним акордом обрання було вислуховування в Раді листа подяки, якій здебільшого надсилали у відповідь на приємне повідомлення пошановані особи. Часом ці тексти публікували за рішенням Ради у протоколах та «Записках» НУ. Іноді фігуранти не обмежувалися сухими подяками. Ф. К. Брун пустився в роздуми у стилі В. І. Григоровича про свою негідність звання почесного доктора, адже вважав себе «чорноробом» від науки, вже застарим для наукових звершень. У подібному дусі, хоч і з меншим самобичуванням, висловлювалася П. С. Уварова, називаючи себе лише продовжувачкою справи покійного чоловіка¹. До філософських роздумів про свою діяльність вдався А. А. Арцимович. В. С. Іконніков підкреслював, що його радість від обрання у почесні члени підсилюється нагадуванням про те, що обидва вищі наукові ступені він отримав саме в НУ². У вітійствуванні всіх перевершив І. Є. Забелін: «Не маю слів, аби висловити мою найглибшу найщирішу безмежну вдячність найвищій Раді імператорського Новоросійського університету за виявлену до мене велику честь одноголосним обранням мене у почесні члени славетного Університету. Хай живе славетний Університет на благо російської науки!»³.

У радянський період інститут почесних професорів чи докторів в Одеському державному університеті імені І. І. Мечникова (далі — ОДУ) не мав великого поширення та усталеної практики. Ні в опублікованих, ні в архівних джерелах, ані в університетській багатотиражці не вдалося знайти інформації про подання чи обрання відповідних претендентів. Утім, таку інформацію могли не фіксувати в порядку денному чи стенограмах засідань ученої ради. На такий висновок наштовхують конкретні випадки: авторам вдалося відшукати оригінал диплома почесного доктора ОДУ імені І. І. Мечникова, виданий професору Сегедського університету Ференцу Марті — 30 червня 1975 р., та інформацію про обрання 1980 р. почесним доктором ректора Сегедського університету Дьордя Анталфі. Але хоч би як це дивувало за радянських обставин і особливо з огляду на ексклюзивність події, в університетських документах про це немає згадок. Можна передбачити, що в умовах «розрядки» та потепління міжнародної обстановки було взято курс на тіснішу співпрацю з соціалістичними країнами — Одеса і Сегед стали містами-побратимами, а між університетами було підписано договір, отже, принагідно відновлено призупинену колись практику присудження докторату *honoris causa*. Очевидно, що усталеної системи в радянський час не було створено, але припускаємо, що таких випадків могло бути більше.

¹ Держархів Одеської області. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 2 (1908). Арк. 24.

² Держархів Одеської області. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 7 (1914). Арк. 9.

³ Держархів Одеської області. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 2 (1908). Арк. 8.

З початком 1990-х рр. ситуація як у глобальному, так і в академічному світі стала змінюватися — статус почесного доктора чи професора почали регулярно надавати двом категоріям кандидатів: іноземним гостям-науковцям, представникам зарубіжних університетів уже й «капіталістичних» країн, з якими університет підтримував наукові зв'язки, та вченим, чий життєвий шлях і наукова діяльність тісно перепліталися з університетом. 2001 р. було прийнято «Положення про статус звання «Почесний професор ОНУ імені І. І. Мечникова» та «Положення про статус почесного ступеня «Доктор Honoris Causa ОНУ імені І. І. Мечникова»¹. 2015 р. вчена рада університету затвердила нову редакцію положень про звання почесного доктора та почесного професора ОНУ², що в цілому повторювала й дещо конкретизувала процедуру надання і отримання цих статусів.

Відповідно до «Положення про статус наукового ступеня «Почесний доктор ОНУ імені І. І. Мечникова» кандидатами на присвоєння вказаного статусу можуть бути визначні вчені, які сприяли заснуванню нового напрямку наукових досліджень; працівники закладів освіти України, наукових установ Національної та галузевих академій наук, галузевих науково-дослідних установ, а також підприємств і організацій України, особливі заслуги й професіоналізм яких визнала держава, які постійно або періодично залучаються до науково-педагогічної діяльності в університеті; авторитетні діячі науки, освіти, культури зарубіжних країн за особливий внесок у розвиток університету. Звання «Почесний професор ОНУ імені І. І. Мечникова» надається відомим в Україні громадським чи державним діячам, діяльність яких спрямована на розвиток науки та освіти й сприяє підготовці університетських науковців у відповідній галузі; меценатам, допомога яких є значним внеском у розвиток матеріальної бази і підвищення добробуту університету; організаторам вищої освіти, керівникам або представникам міжнародних організацій чи відомств, а також державних установ, корпорацій замовників інтелектуальних послуг, які сприяють зростанню престижу університету.

Процедура обрання відбувається на Вченій раді університету за клопотанням ректора або вченої ради відповідного факультету чи інституту, що входить до структури університету. Звання почесного професора чи доктора присуджується відкритим голосуванням більшістю у 2/3 голосів членів вченої ради. Потреба в такій деталізації виникла у зв'язку з деякою плутаниною в першому десятилітті 2000-х рр., коли поряд з традиційними для сучасного періоду званнями почесного доктора чи професора траплялися випадки присудження звання іноземного члена вченої ради (наприклад,

¹ Протокол № 7 засідання Вченої ради Одеського національного університету імені І. І. Мечникова від 30.01.2001.

² Протокол № 7 засідання Вченої ради Одеського національного університету імені І. І. Мечникова від 31.03.2015.

Сесто Вітіколи 2004 р.) чи почесного члена вченої ради (наприклад, Габор Сабо 2005 р. чи П'єтро Джованні Доннічі 2010 р.).

Спонукальними чинниками обрання почесних членів та надання почесного докторату були здебільшого вшанування під час ювілеїв (вікового, служби, початку наукової та педагогічної діяльності тощо). Найчастіше вшанування підсумовувало тривалі зв'язки певної особи з одеським професорським середовищем, що найчастіше і згадувалося в поданнях з пропозиціями обрання. У випадках з Ф. К. Бруном, В. І. Григоровичем, О. С. Павловим та І. М. Сеченовим це був акт ушанування їхніх заслуг як колишніх викладачів НУ. Перших обранців вшановували за заслуги в заснуванні НУ. В чотирьох випадках ішлося про осіб, у біографіях яких був епізод, коли вони відмовилися від пропозиції викладати в НУ (Г. Ю. Щуровський, В. І. Ламанський, М. М. Бекетов, В. Ягич), але одеські професори виявилися вищими за дріб'язкові образи. В кількох випадках членство чи ступінь надавалися у надії залучити особу до одеської професорської корпорації (Я. Ф. Головацький, Б. Богшич). Звичайно, під час обрання почесними членами впливових державних осіб професори мали на меті підсилити державну підтримку свого закладу.

Найбільше почесних осіб було обрано в 1865–1920 рр.: 77 почесних членів і 15 почесних докторів. При тому одну особу (І. М. Сеченов) обрали як почесним членом, так і почесним доктором. Отже, загалом обрали 91 особу (Музичко, О. Є. & Синявська, О. О. 2020, с. 18). Єдиним, хто отримав, але невдовзі втратив статус почесного члена рішенням Ради не через смерть, був головнокомандувач Військових сил Півдня Росії А. І. Денікін. Рада НУ обрала його почесним членом 25 вересня 1919 р., коли він інспектував Одесу, що на той час була в складі підвладної його військам території¹. 11 березня 1920 р., за спеціальним наказом управителя відділу вищої школи Одеси Є. М. Щепкіна, Рада прийняла рішення виключити А. І. Денікіна з почесних членів через відсутність заслуг перед наукою і тому, що його обрали під тиском (що не відповідало дійсності, адже принаймні більшість професорів, маючи антикомуністичні переконання, голосували за його постать цілком широко)². У сучасний час (з 1975 р.) маємо 40 почесних персон — 19 почесних докторів, 17 почесних професорів, 4 почесних членів вченої ради.

Серед ушанованих осіб були дві категорії: науковці та викладачі (найчастіше у поєднанні) й особи з позанаукового середовища, відомі державною чи іншою діяльністю. Почесними членами НУ було обрано 12 державних діячів і шість православних ієрархів. Різницю між «вагою» цих осіб та сутність питання чудово розуміли одеські професори. Так, Ф. І. Леонтович,

¹ Одесские новости. 26 ноября 1919.

² Борьба. 14 марта 1920.

закликаючи обрати М. Х. Бунге почесним членом НУ, наголошував, що непоодинокими є випадки надання почесного членства особам, які не належать до університетського середовища, не є науковцями, тому моральним обов'язком вважав ушанування й підтримку справжніх науковців. Утім, не варто перебільшувати ступінь різниці між ними. Більшість священників поєднували духовну місію та інтелектуальну, частково, наукову й педагогічну діяльність. У новітній період з 40 почесних персон вісім не належали до академічного кола.

Існує ще один очевидний розподіл на категорії почесних персон: іноземці та «місцеві» — піддані російського імператора або громадяни СРСР чи України у сучасну добу. Іноземцями в імперську добу були загалом 24 почесні особи (21 почесний член та три почесні доктори), тобто трохи більше, ніж чверть — Австро-Угорщина (8), Франція (5), німецькі держави (5), Сполучене королівство (2), Бельгія, Бразилія, Греція, Данія. В сучасну епоху питома вага іноземців помітно вища — половина (причому в радянській час — абсолютний показник), але розмаїття країн таке саме — Італія (5), Німеччина (5), Угорщина (3), Грузія (2), Болгарія, Китай, Польща, Росія.

Відзначимо, що в радянський період обрали тільки двох почесних докторів і обидва були угорцями, представниками Сегедського університету: Ференц Марта був ректором у 1967–1973 рр., Дьордь Анталфі — у 1976–1982 рр. Річ у тім, що з 1975 р. розпочалася двостороння співпраця ОДУ з Сегедським університетом і відповідно до міждержавних домовленостей почався обмін молодими науковцями, що й було закріплено в ушануванні угорських учених.

Саме іноземці «відкривають» список почесних докторів університету й у сучасний період, серед перших обраних — представники Регенсбурзького університету Гельмут Альтнер, Ервін Ведель та Йоганн Фільберт. 1990 р. з обопільної ініціативи університетів та за їх активною участю Одеса й Регенсбург стали містами-побратимами. З 1993 р. Товариство друзів Регенсбурзького університету під керівництвом доктора Й. Фільберта зібрало та передало для ОНУ понад 18 тис. книжок, а у 1994–1999 рр. у Регенсбурзькому університеті організовано серію семінарів з економіки для студентів і викладачів ОНУ, у яких узяли участь 150 учасників (Коваль, І. М. 2020, с. 883). Цікавою особистістю з непростюю біографією є професор Ервін Ведель. Він народився в німецькій колонії Ней-Лібенталь у радянській Україні (нині село Вовкове Іванівського району Одеської обл.), навчався в університеті Трансністрії (Одеса) й 1944 р. змушений був виїхати з України. Оселився в Німеччині, де продовжив навчання в Мюнхенському університеті, а згодом керував кафедрою слов'янської філології університету міста Регенсбург. Разом із колегами він організував обміни візитами викладачів і студентів обох університетів, а 1992 р. до ОНУ прибула делегація Регенсбурзь-

кого університету — було закладено міцний підмурівок співпраці на кілька десятиліть (Музичко, О. Є. & Синявська, О. О. 2020, с. 209).

У класичний період серед науковців і науково-педагогічних працівників (за сучасною термінологією) була певна рівновага між представниками наук природознавчого, точного й гуманітарного циклів. Серед сучасників помітна явна диспропорція на користь природознавчих і точних наук.

Серед почесних персон, підданих російського імператора, очевидно є домінація представників столичних Санкт-Петербургу (21 особа) та Москви (8). Тільки двоє осіб на момент обрання представляли Київ та один — Харків. Серед почесних докторів двоє на момент обрання були одеситами (Ф. К. Брун та О. С. Павлов). Але безумовна першість належить петербурзькому науковому осередку — 7 осіб. По одному представнику «делегували» Київ, Москва та Юр'їв/Дерпт (Тарту). У радянський час серед почесних персон громадян СРСР не було, а серед українців — абсолютна більшість киян (13), п'ять одеситів та один харків'янин.

Важливою для іміджу університету була наявність серед почесних членів і докторів групи осіб, тісно пов'язаних з ним біографічно: випускники (О. С. Васильєв, С. Ю. Вітте, П. Ю. Гриценко, С. В. Кульчицький, А. С. Редер), викладачі (В. І. Григорович, Н. П. Кондаков, Ф. Є. Корш, І. М. Сеченов, Л. С. Ценковський, В. Ягич), пов'язані або народженням (І. П. Неизвестний) чи кар'єро (В. С. Іконніков). До них тісно примикали вихованці та викладачі Рішельєвського ліцею: Ф. К. Брун, С. В. Пахман, К. Паппарігопулос, Д. І. Менделєєв, М. К. Павловський. Важливим для історика освіти є те, що професура НУ при відповідних обраннях чітко усвідомлювала Рішельєвський ліцей як попередника НУ.

Особливо наголосимо, що між трьома українськими університетами в Російській імперії — у Києві, Одесі та Харкові — було багато спільних рис. Так, у першому з них тоді обрали 80 почесних персон, в останньому — 171. Пропорційно приблизно однакову увагу всі три університети приділяли іноземцям і приблизно з тих самих країн, власне, провідних центрів європейської науки, однаково орієнтувалися на Москву та Петербург з їх університетськими й академічними осередками. При цьому низка осіб стали наче сполучною ланкою між трьома університетами, адже були обрані їх почесними членами: В. Я. Буняковський, В. С. Іконніков, П. П. Семенов-Тянь-шанський, Микола Миколайович (Романов), П. С. Уварова, В. І. Ламанський, Д. І. Менделєєв, С. В. Пахман, Г. Гельмгольц, Ф. Міклошич, Ф. Є. Корш, М. Х. Бунге, Р. Вірхов. Загалом серед почесних членів Харківського університету та НУ було 19 осіб, Св. Володимира та НУ — 37. До того ж І. Є. Забелін, М. І. Кокшаров, М. О. Максимович були почесними докторами університету Св. Володимира, маючи статус почесних членів НУ. Серед інших осіб варто виокремити К. Паппарігопулоса, В. І. Григоровича, С. Ю. Вітте, Ф. Ф. Мар-

тенса. Здебільшого «оригінальним» був реєстр почесних докторів. Щодо новітнього періоду, розмаїття було значно більше — через зростання кількості закладів вищої освіти загалом і університетів зокрема. В Одеському університеті склалася специфічна конфігурація обрання почесних персон.

У практиці варто зауважити й прикрі лакуни, тобто осіб, які цілком очікувано мали отримати почесні звання в НУ, але так і не отримали. Безумовно, найпромовистішим є обрання І. І. Мечникова почесним членом Харківського та Київського університетів, але ігнорування його в НУ — місці, де минули довгі роки праці вченого, де зародилося багато з його ідей. Не виключено, що причина криється в тій скандальності, з якою І. І. Мечников залишив Одесу в 1880-х рр., про що він час від часу публічно згадував у подальші роки.

В сучасний період діяльності університету, як правило, каталізатором обрань були ювілейні дати — або самих кандидатів, або університету. Найзначніші з них пов'язані з урочистостями на честь дня заснування університету¹. За віковим аспектом, бачимо виразну перевагу осіб у віці 60–70 років, тобто тоді, коли наукові й загалом життєві досягнення стають найрельєфнішими, що створювало всі підстави для їх доречного вшанування.

З 1990-х рр. практика урочистих засідань не тільки залишилась, а й тривала — ювілейні засідання відкривалися урочистими доповідями та нагородженнями різного рівня науково-педагогічного складу й співробітників університету. В середині 2000-х рр. до неї додалося присудження почесних звань. Зокрема, в 1990-х рр. спостерігаємо поодинокі випадки надання звання почесного доктора ОНУ, активізувався цей процес на початку ХХІ ст. і своєрідний вибух простежується в 2010-х рр.

Відзначимо у зв'язку з цим два піки. Перший — 2010 р., коли звання почесного професора ОНУ за внесок у розвиток освіти й науки отримала низка видатних вчених у галузі природничих та гуманітарних наук. Серед обраних — зоолог Ю. П. Зайцев, мікробіолог В. С. Підгорський, фізики В. Г. Бар'яхтар, І. Г. Неізнаний, В. В. Єременко, радіофізик М. Г. Находкін. На цьому самому урочистому засіданні вченої ради ОНУ диплом почесного професора вручили ще двом визначним діячам в історії сучасного університету: хіміку С. А. Андронаті та історику й археологу Паоло Біаджі. Сергій Андрійович Андронаті все життя був пов'язаний з Одеським університетом — спочатку як студент і аспірант, згодом пройшов шлях від викладача до завідувача кафедри та директора Фізико-хімічного інституту імені О. В. Богатського НАН України. Він створив потужну наукову школу, 1988 р. обраний академіком НАН України, а обрання почесним професором ОНУ стало підсумком його наукової роботи на користь університету. Зовсім іншою фігурою є Паоло Біаджі — італієць, професор університету

¹ Держархів Одеської області. Ф. 1438. Оп. 12. Спр. 350. Арк. 16.

Ка-Фоскарі. Він проводив дослідження та розкопки в Італії, Греції, Грузії, Кіпрі, Пакистані та інших країнах. Почесним доктором ОНУ був обраний за клопотанням історичного факультету, оскільки з 2006 р. є координатором спільних наукових програм із первісної історії й археології, завдяки яким понад 50 студентів, аспірантів і викладачів ОНУ пройшли стажування в Італії (Коваль, І. М. 2020, с. 882). Другий пік обрань почесних професорів і докторів у сучасний період припав на 2015 р., коли плеяда почесних докторів ОНУ поповнилася четвіркою блискучих науковців — мовознавцем П. Ю. Гриценком, фізиками А. Г. Загороднім і Л. А. Булавіним, філологом Я. С. Яцківом. Очевидно, що така активність в обранні *honoris causa* була пов'язана з ювілейними датами ОНУ.

Історія вшанувань укотре підтверджує статурову диспропорцію. Єдина жінка, вшанована почесним титулом, — П. Уварова. Навіть часи лівого повороту радянської доби та демократизації доби незалежності поки що ніяк не вплинули на цю диспропорцію. Отже, лишається широке поле для новацій.

Таким чином, феномен *honoris causa* став невід'ємною складовою життя Одеського національного університету імені І. І. Мечникова від часу його заснування й до сьогодні. Нормативна база, що визначала цей статус в імператорські часи, регулювалась університетськими статутами 1863 та 1884 рр., у радянський час була відсутня, а в сучасному університеті репрезентована внутрішніми документами — положеннями 2001 та 2015 рр.

Обрання почесних персон стало перманентним у житті університету, хоч і не масовим — як у колишньому імператорському, так і в нинішньому національному робили це 1–2 рази на рік, хоча ритм міг бути нерівномірним, іноді приймали кількох видатних осіб одночасно. Процедура включала ініціювання обрання певної особи, розгляд на факультетах, обговорення і ухвалення рішення на вченій раді університету та вислуховування листів подяки обраних. В імперську епоху обрання було таємним, тому під час голосування траплялися «чорні кулі», в радянські та сучасні часи — за урочистої атмосфери, відкритим голосуванням і одноголосно.

Загалом протягом 1865–1920 та 1975–2020 рр. статус почесних було надано 131 особі — 91 в імператорський і революційний періоди (І. М. Сеченов відзначений двома почесностями) та 40 — у сучасний. Найбільше було надано статусу почесного члена — 77 (характерно лише для імператорського періоду), а почесних докторів — 36 (всі періоди), почесних професорів — 14 (сучасність), а також почесних/іноземних членів ученої ради (5). Переважали академічні вчені чи університетські викладачі — 104 особи. Серед них особливо варто відзначити трьох Нобелівських лауреатів — історик Теодор Моммзен (підданий німецького імператора, обраний 1893 р.), фізіолог Іван Павлов (підданий російського імператора, 1915 р.), хімік Вільям Рамзай (підданий британського короля, 1915 р.).

Обрання почесних членів і докторів, як і в усіх університетах, належало до «вершків» життя університетської корпорації, не посідаючи такого важливого місця як педагогічні, наукові та соціально-політичні проблеми. Найчастіше обрання підсумовувало усталені зв'язки окремих професорів або груп з фігурантом, або це були своєрідні «почесні проводи». Проте була й цілком прикладна функція обрань — відгуки, що готували професори, є важливим матеріалом для історії науки, простежуючи наукові зв'язки, рефлексії, історіографію, доповнюючи біографічні дані не лише про обраних, але й про ініціаторів обрань — визначних одеських науковців. Власне, у свій час обговорення видатних осіб було подразником наукового процесу. І все ж, значно важливішою була суто символічна аура, що огортала університетські стіни, виступаючи в ролі духовного двигуна, традиції, що було аж ніяк не дрібницею для буття такого складного соціуму як університет, кристалізації його в загальному розвитку країни.

Історія вшанування почесними званнями завжди віддзеркалювала загальний хід історії. Вочевидь, сучасна агресія Російської Федерації проти України докорінно вплине і на досліджений аспект, тобто активізує контакти в західноєвропейському й американському напрямках, наповненню його додатковими сенсами та символами, дедалі повнішою інтеграцією України в західний цивілізаційний Світ. Втім, ця тенденція існувала вже у 1990-х — на початку XXI ст. і була закладена в імперську добу, коли постійно відчувалася залежність розвитку науки Російської імперії від західної.

Отже, імена почесних членів/докторів/професорів поповнили золотий інтелектуальний фонд причетних до слави першого на півдні України та всьому узбережжю Чорного моря Університету.

Додаток № 1. Віковий розподіл почесних членів та докторів

	Вікова категорія	ІНУ / НУ	Новітній період	Загальна кількість
1	20–39 років	6	1	6
2	40–59 років	38	14	47
3	60–79 років	42	17	60
4	80–90 років	5	8	13
	Всього	91	40	131

Додаток № 2. Державна належність почесних членів, докторів та професорів

	Держава	Кількість
Новоросійський університет		
1	Російська імперія/держава	67
2	Австро-Угорська імперія	8
3	Німецька імперія	6
4	Французька імперія	5
5	Бразильська імперія	1
6	Грецьке королівство	1
7	Королівство Бельгія	1
8	Королівство Данія	1
9	Сполучене королівство	1
Підсумок		91
Одеський національний/державний університет імені І. І. Мечникова		
1	Україна	22
2	Італійська республіка	5
3	Федеративна республіка Німеччина	5
4	Угорщина / Угорська народна республіка	3
5	Грузія	1
6	Китайська народна республіка	1
7	Республіка Болгарія	1
8	Республіка Польща	1
9	Російська Федерація	1
Підсумок		40
Всього		131

Додаток № 3. Фаховий розподіл почесних членів, докторів та професорів

	Фаховий напрямок	ІНУ / НУ	Новітній період	Загальна кількість
1	Наука	72	35	107
	Точні науки	23	19	42
	Природознавство та медицина	14	7	21
	Історія	17	3	20
	Філологія	14	3	17
	Правознавство	4	3	7
2	Державна діяльність	13	4	17
3	Православне духовенство	6	1	7
Всього		91	40	131

Коваль, І. М. та ін. 2020. *Одеський національний університет імені І. І. Мечникова: історія та сучасність (1865–2015)*. Одеса: ОНУ.

Короткий, В. А. та ін. 2005. *Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира*. Київ: Либідь.

Маркевич, А. И. 1890. *Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: историческая записка и академические списки*. Одесса.

Музичко, О. Є. & Синявська, О. О. 2020. *Non ôris causâ: почесні члени, доктори, професори Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: до 155-річчя від дня заснування: біопр. довід*. Одеса: ОНУ.

Музичко, О. 2014. Почесні члени та доктори Імператорського Новоросійського університету. *Південний захід. Одесика*. Вип. 17. 43.

Скопенко, В. В. та ін. 2001. *Вчені-хіміки. Почесні члени Університету Св. Володимира (1834–1919)*. Київ: Прайм.

Koval I. M. та ін. 2020. *Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova: istoriia ta suchasnist (1865–2015)*. [Odesa I. I. Mechnikov National University: History and Modernity (1865–2015)]. Odesa: ONU. [in Ukrainian].

Korotkyi, V. A. та ін. 2005. *Pochesni chleny i doktory Universytetu Sv. Volodymyra [Honorary members and doctors of St. Volodymyr's University]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Markevych, A. Y. 1890. *Dvadsyatiptiatylete ymperatorskoho Novorossyiskoho unyversyteta: ystorycheskaia zapyska y akademycheskye spysky. [25th Anniversary of the Imperial Novorossiysk University: Historical Note and Academic Lists]*. Odessa. [in Russian]

Muzychko, O. Ye. & Syniavska, O. O. 2020. *Honōris causā: pochesni chleny, doktory, profesory Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova: do 155-richchia vid dnia zasnuvannia [Honōris causā: Honorary Members, Doctors, Professors of Odesa I I Mechnikov National University: to the 155th Anniversary of Its Foundation]*: biohr. dovid. Odesa: ONU. [in Ukrainian].

Muzychko, O. 2014. *Pochesni chleny ta doktory Imperatorskoho Novorosiiskoho universytetu. [Honorary Members and Doctors of the Imperial Novorossiysk University]*. *Pivdennyi Zakhid. Odesyka*. Vyp. 17. 43. [in Ukrainian].

Skopenko, V. V. та ін. 2001. *Vcheni-khimiky. Pochesni chleny Universytetu Sv. Volodymyra (1834–1919)*. [Chemists. Honorary Members of St. Vladimir's University (1834–1919)]. Kyiv: Praim. [in Ukrainian].

УДК 94:327(575.3)

DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264600

А. Г. Бульвінський

ORCID: 0000-0001-9665-7418

*Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»*

A. H. Bulvinskyi

*State Institution «Institute of World History
of National Academy of Sciences of Ukraine»*

ПОЗИЦІЯ ТАДЖИКИСТАНУ ЩОДО КЛЮЧОВИХ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ПАРТНЕРІВ У ДОКТРИНАЛЬНИХ ДОКУМЕНТАХ 1993–2020 рр.

*The Position of Tajikistan Regarding the Key Foreign Partners
in Doctrinal Documents in 1993–2020*

У статті аналізується специфіка історичної еволюції позиції Республіки Таджикистан у зовнішній політиці в 1990-х — 2010-х рр. у доктринальних документах. Ми виходимо з того, що, на відміну від дій і заяв поточ-